

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТУРИЗМУ ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

З точки зору історіографії розглядаються наукові підходи щодо вивчення туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукових досліджень. На основі архівних, літературних та інших джерел визначено етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні.

Ключові слова: туризм, історіографія, краєзнавчі дослідження, курортна рекреація, рекреаційне районування України.

С точки зору історіографії розглядаються наукові підходи до вивчення туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукових досліджень. На основі архівних, літературних та інших джерел визначено етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні.

Ключевые слова: туризм, историография, краеведческие исследования, курортная рекреация, рекреационное районирование Украины.

From the point of view of historiography, scientific approaches to the tourism study are considered as a separate branch of the national economy and the object of scientific research. On the basis of research of archival, literary and other sources were outlined the main stages of studying the problems of tourism in independent Ukraine.

Key words: tourism, historiography, research of Local Lore, resort recreation, recreational regionalization of Ukraine.

Самостійний розвиток туризму як окремої галузі народного господарства та об'єкта наукового дослідження розпочався в Україні зі здобуттям незалежності в 1991 році. За 20 років до вивчення туризму, зважаючи на його полідисциплінарність, зверталися історики, філософи, соціологи, економісти і фахівці інших галузей. Сформувався великий масив наукової інформації, який потребує історіографічного дослідження.

Історіографічні дослідження туризму актуалізуються у зв'язку з посиленням ролі туризму в суспільстві та розширенням безпосереднього спілкування вчених різних наукових напрямів за тематикою туризму і перспективою реалізації спільних проектів у межах єдиного дослідницького поля.

Слід зазначити, що нині немає узагальнюючих праць з означеної теми, а лише окремі розвідки в рамках дисертацій з туристичної проблематики. Найкраще висвітлено історіографію краєзнавчих досліджень в Україні. Так, у працях А. Середяк її проаналізовано за доби державної незалежності й визначено актуальні теоретико-методологічні проблеми розвитку [39]. В окремих розділах дисертацій Л. Баженова [1], Г. Сеньківської [38] здійснено історіографічні огляди краєзнавчої літератури окремих регіонів України, А. Козицького

[15] — ретроспективний огляд літератури про український краєзнавчий рух у Галичині в 1918-1939 рр., О. І. Дутчак [8] — аналіз праць про туристично-краєзнавчий рух у Галичині в 1830-х — 1930-х рр. тощо. Вивчалися дослідження про окремі організаційні й інституціональні складові краєзнавчого руху в Галичині (“Просвіту”, НТШ, молодіжні й туристичні організації, шкільне краєзнавство тощо), де в контексті висвітлення основної проблематики з’ясовано окремі сюжети щодо їхнього відображення в науковій літературі. Окрема праця О. Дутчак присвячена історіографії теоретико-методологічних проблем українського етнотуризму, в ній виокремлено та проаналізовано основні підходи сучасних українських і зарубіжних учених до визначення поняття «етнотуризм», «етнічна культура», окреслено етнічні туристичні ресурси. Серед останніх досліджень на туристичну тематику, в яких здійснено широку історіографічну розвідку, слід відзначити праці О. А. Кручек [20] та монографію В. С. Пазенюка [34].

Мета статті — проаналізувати історіографію досліджень туризму за доби незалежності України

На основі дослідження архівних, літературних та інших джерел виокремлено основні етапи вивчення проблем туризму в незалежній Україні. За змістом і спрямованістю вітчизняну історіографію з теми дослідження можна умовно поділити на два етапи, перший з яких охоплює 1990-ті — 2000 рр. (розширюються межі наукового вивчення проблем туризму, розробляються його методологічні, економічні, географічні, валеологічні аспекти); другий — 2001 — 2013 рр. (методологічне осмислення цілісної структури туризму, його онтологічної, гносеологічної, аксіологічної та праксеологічної складових). У межах періодів історіографію систематизовано за проблемно-типологічним принципом. Ця розвідка присвячена першому періоду.

Незважаючи на те, що перший період української історіографії з туризму розпочинається з 1991 р., звернемо увагу на працю Н. П. Крачила «Основи туризмознавства» [18], яка вийшла друком у Києві в 1980 р. і є фактично першим дослідженням з туризмознавства. У ній подано масштабну характеристику туризму як активної й невимушеної форми спілкування людей, що сприяє зміцненню миру і взаєморозуміння між народами; ознайомленню з культурою 156 інших народів; глибокому пізнанню навколишнього світу, поєднанню відпочинку й оздоровлення. У праці детально розглянуто питання класифікації туризму, його територіальної структури, проблеми підготовки кадрів та охорони рекреаційних ресурсів.

90-ті рр. ХХ ст. стали переломними для України. Відбулися кардинальні зміни в житті суспільства. Розпочалося систематичне дослідження туристичної діяльності. Туризм, дозвілля, подорожі, рекреаційна діяльність стали предметом теоретичного осмислення вітчизняних управлінців, соціологів, економістів, філософів, істориків та географів.

У цей період важливого значення набувають питання краєзнавства. Виходять друком праці, в яких розглядаються загальні теоретичні питання туристичного краєзнавства: взаємозв'язку краєзнавства з туристичною діяльністю, впливу останньої на стан збереження історико-культурної спадщини, формування на її основі якісного туристичного продукту з метою всестороннього ознайомлення вітчизняних та іноземних туристів з багатою історико-культурною спадщиною України. Насамперед, це статті та монографії П. Тронька [42], В. Горбика [5], С. Поповича [37], І. Карташевської [13], О. Тімця [41], які дозволили чітко визначити предмет та об'єкт туристичного краєзнавства, виділити основні завдання цієї наукової дисципліни на сучасному етапі, окреслити загальні схеми пристосування складових історико-культурної спадщини до використання в туристичній сфері, сформулювати поняття пам'ятки історії та культури як екскурсійного об'єкта пізнавального туризму, визначити його загальні характеристики.

Водночас набувають актуальності питання використання пам'яток культури в туристичній галузі. Виходять друком праці, в яких розглядаються теоретичні та методологічні питання пристосування пам'яток археології до функціонування в туристичній галузі — М. Оленковського, М. Сагайдака, О. Тітової та Д. Кепіна. У дослідженнях останніх авторів було сформульовано загальну концепцію організації музеїв-заповідників («скансенів» та «діснейлендів») на базі конкретної археологічної пам'ятки, що є найбільш прийнятнішою формою її долучення до туристичної сфери [14; 40].

Окремі праці цього періоду присвячено питанням музеєфікації пам'яток історії — Г. Вербіленко, Л. Набок, С. Панькової, В. Удін-Некрасової. Е. Піскова та Л. Федорова створили загальну концепцію організації меморіальних музеїв-садиб та «монографічних» музеїв як найоптимальнішої форми долучення пам'яток історії до туристичної сфери [35]. В інших дослідженнях розглянуто проблеми пристосування до використання в туризмі пам'яток архітектури та містобудування [16]. Проблема музеєфікації замкових ансамблів доволі детально висвітлена в статтях та монографіях О. Пламеницької [36], О. Мацюка [27], О. Лесика [23; 24].

Чільна увага в Україні приділялася проблемі вивчення курортної рекреації, зокрема аналізу процесів курортно-рекреаційного освоєння й еколого-економічних аспектів курортного використання курортно-рекреаційних систем тощо [26; 30]. Усі ці питання розглядалися в межах наукової дисципліни «рекреаційна географія», яка активно почала розвиватися із середини 70-х рр. ХХ ст. Значна роль географії у вирішенні питань, пов'язаних з рекреацією, пояснюється тим, що рекреаційна діяльність територіально диференційована й тісно пов'язана з використанням природних факторів. Рекреаційна географія вивчає території, на яких відбувається рекреаційна

діяльність, оцінює природні умови і ресурси для рекреаційних цілей, розробляє заходи зі збереження й поліпшення природного середовища. Долучаючи до сфери рекреаційної діяльності природні об'єкти, культурні комплекси, технічні системи, людина формує особливі системи, які задовольняють її рекреаційні потреби і називаються рекреаційними системами (РС). Серед українських науковців значний внесок у розвиток цієї науки зробили М. В. Багров, Л. О. Багорова, О. О. Бейдик, В. Г. Боков, С. А. Генсирук, М. П. Крачило, В. Б. Кудрявцев, Л. Г. Лукьянова, П. О. Масляк, В. І. Мацола, М. С. Нудельман, В. І. Павлов, Л. М. Черчик, В. І. Стафійчук, Н. В. Фоменко, О. І. Шаблій, В. М. Шумський, І. М. Яковенко та ін. [17].

Одним із ключових питань на той час було рекреаційне районування України, яке, починаючи із 70-х рр. ХХ ст., розробляли науковці Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування, Інституту географії НАН України, а також Київського, Львівського, Чернігівського, Сімферопольського, Донецького університетів. Детально проаналізував основні схеми районування О. Бейдик [2, с. 289–300]. Схема туристичних районів України розроблена М. Крачилом [19] і ґрунтується на таких критеріях: 1) територіальна структура сучасного стану організації туризму; 2) питома вага працівників туристичного господарства порівняно з їх загальною кількістю; 3) зв'язки туристичного обслуговування з іншими галузями економіки; 4) рівень розвитку туристичної індустрії; 5) наявність туристичних ресурсів; 6) економіко-географічне положення; 7) сучасні та перспективні потреби населення в туристичних послугах. За цими критеріями науковець виокремив у межах двох зон на території України п'ять туристичних районів. О. Бейдик запропонував визначити рекреаційно-туристичні райони України на основі таких критеріїв: 1) питома вага рекреаційних територій у структурі земель (у відсотках від загальної площі території); 2) кількість місць в установах організованої рекреації (тис. одиниць); 3) наявність центрів (ядер) районів; 4) рекреаційно-туристична спеціалізація території в загальнодержавному поділі й інтеграції праці; 5) спільність та напрям використання рекреаційно-туристичних ресурсів тощо. Учений виокремив у межах України 1997 р. шість рекреаційних, а у 2004 р. — п'ять ресурсно-рекреаційних районів. Таким чином, можна стверджувати, що схеми рекреаційного (рекреаційно-туристичного) районування постійно доповнюються, а запропоновані схеми засвідчують неоднозначність критеріїв районування, тенденцію до їх поглибленої деталізації, суб'єктивність підходу до проблеми.

Після 1991 р. змінилася географія рекреаційної діяльності. Виникли нові стандарти й уявлення про те, де і як потрібно відпочивати, сформувалися і формуються нові рекреаційні потоки. З кінця 90-х рр. предметом дослідження рекреаційної географії стало вивчення просторових закономірностей і особливостей поведінки людей

у процесі рекреаційної діяльності (переважно квартального і річного циклів) і розміщення рекреаційних об'єктів [12].

На думку О. О. Любіцевої, сама сутність туризму як мобільної форми споживання і рекреаційної діяльності, що основана на доланні простору, пов'язана з територією, середовищем (не тільки природним, а й соціально-культурним та економічним) і є географічною. Тому саме географам належить значний доробок у дослідженнях туризму. В Україні першу працю з географії туризму підготував М. П. Крачило [19]. Значні зміни в розвитку географії туризму в Україні спостерігаються із середини 90-х рр. ХХ ст. та початку ХХІ ст., що пов'язано, передусім, з дисертаційними дослідженнями М. П. Крачила, О. О. Бейдика, О. О. Любіцевої, а також публікацією фундаментальних [2; 25], та регіональних [33] монографічних видань.

Означені монографії характеризуються комплексністю наукового аналізу соціально-економічних і геопросторових аспектів рекреаційно-туристичного комплексу України. У них надано розгорнутий аналіз методологічних і методичних підходів щодо вивчення загальнонаціонального туристичного ринку. У монографії О. О. Бейдик систематизовано методологічні основи й удосконалено методику дослідження рекреаційно-туристичних ресурсів, розширено уявлення про їх структуру; поглиблено поняттєво-термінологічний апарат рекреаційної географії та географії туризму, здійснено ресурсно-рекреаційне оцінювання й паспортизацію адміністративно-територіальних суб'єктів України, обґрунтовано її рейтингове рекреаційне районування.

У монографії О. О. Любіцевої розглядаються теорія, методологія і методика дослідження геопросторових аспектів розвитку ринку туристичних послуг, механізм та закономірності його функціонування й територіальної організації на різних ієрархічних рівнях. Головну увагу приділено структурно-типологічним ознакам туристичного ринку, принципам його сегментації, умовам та чинникам формування і територіальної організації індустрії туризму як основи розвитку та територіальної організації національного ринку туристичних послуг України, що висвітлюються в контексті світогосподарських процесів на етапі глобалізації. До виходу друком означеної монографії О. О. Любіцева з 1986 р. по 2000 рр. публікує праці, які висвітлюють широкий спектр її наукових інтересів.

Можна стверджувати, що наукові праці та монографії цих авторів започаткували нові дослідження в Україні в галузі туризму, в яких переосмислено здобутки передніх епох, по-новому розглянуто ключові питання цієї проблематики. Вони, безумовно, стали вагомим внеском у формування міждисциплінарного напрямку — туризмології.

За порівняно невеликий термін досліджень в означеному напрямі намічається певна періодизація зміни парадигм цих досліджень: від ресурсної (вивчення й оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів)

до геосистемної (об'єкт дослідження — територіально-рекреаційні системи), далі — геопросторової (вивчення територіальної організації туристичної індустрії) й інформаційної (геопросторова організація туристичної індустрії, її поведінка і роль в інформаційному суспільстві).

Крім географів, до проблем рекреації в туризмі зверталися фахівці й інших напрямів. Зокрема, за останні десятиріччя проблематиці рекреаційно-геоурбаністичних досліджень присвячено деякі праці з архітектури й містобудування, передусім М. С. Нудельмана [31], який чи не вперше в Україні порушив питання про недоцільність екстенсивної курортної урбанізації Причорномор'я, та Н. Я. Крижановської [21], котра на конкретних прикладах причорноморських міст розробила чіткі еколого-містобудівні принципи проектування й розбудови рекреаційних територій і курортних центрів. Економічні аспекти курортної урбанізації частково розглядалися в працях В. М. Вакуленка, Ю. Ф. Дехтяренка, О. І. Драпиковського [3].

Науковці Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Львівського, Прикарпатського та Чернівецького університетів досліджували проблематику вивчення курортно-рекреаційного потенціалу Карпатського регіону. Серед праць на цю тему виокремимо докторське дослідження В. Євдокименка [9] і праці В. Кравціва. Наукову проблематику розбудови курортно-рекреаційної інфраструктури Карпатського регіону доволі плідно вивчав В. Гетьман [4].

Окремий напрям — дослідження зі створення науково-обґрунтованої концепції й організаційної системи оздоровлення і санаторно-курортної реабілітації в Україні [17; 28; 29]. У дослідницькому полі курортології й рекреаційної географії перебували проблеми вивчення організаційних форм курортної рекреації. При цьому акцентувалося на аналізові форм курортно-рекреаційного освоєння й медичних аспектів курортного використання лікувальних ресурсів і територіальних рекреаційних систем (ТРС) з оздоровчими властивостями, класифікації та типології курортів, вивченні природно-ресурсних особливостей геопросторової організації курортно-рекреаційних систем тощо [32].

У середині 1990-х рр. почали досліджувати конкуренцію в секторі санаторно-курортного туризму, окремі аспекти конкурентоспроможності санаторно-курортних закладів, рекреаційно-туристських комплексів і туристської сфери загалом [7; 10; 11; 22]. Стали приділяти увагу проблемам управління туристичною галуззю в Україні [6; 9; 26].

Характеризуючи публікації та дослідження періоду 1991–2000 рр., слід зазначити, що вони значно збагатили і розширили дані з проблем розвитку туризму. Безперечними є досягнення вчених у розробленні нових підходів, збагаченні й систематизації конкретних фактів, розробленні різних тем і напрямків у сфері туризму.

Новим підходом до вивчення цієї теми позначені дослідження другого періоду (2000–2013 рр.), у яких акцентується на поняттєвому апараті, критиці сформованих стереотипів, економічному аспекті досліджуваної теми. Виходять друком перші дослідження, присвячені соціокультурним аспектам туризму. Історіографія другого етапу розглядатиметься в другій частині означеного дослідження.

Список літератури

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX — XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. — Кам.-Под., 1993. — 480 с.
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування : монографія / О. О. Бейдик. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. — 395 с.
3. Вакуленко В. М. Економіка міст: Україна та світовий досвід : навч. посіб. / В. М. Вакуленко, Ю. Ф. Дехтяренко, О. І. Драпівський та ін. — К., 1997. — 280 с.
4. Гетьман В. І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат / В. І. Гетьман // УГЖ. — 1999. — № 3. — С. 34–37.
5. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» і розвиток туризму / В. О. Горбик // Туристично-краєзнавчі дослідження — К., 1998. — Вип. 1, Ч. 2. — С. 5–9.
6. Гортенко І. О. Економічні райони України : посібник / І. О. Гортенко, Л. Л. Тарангул. — К., 1999. — 205 с.
7. Дергачев В. Формирование зон свободного предпринимательства туристского и курортно-рекреационного назначения / В. Дергачев, А. Живицкий // Экономика Украины. — 1992. — № 11. — С. 60–64.
8. Дутчак О. І. Сучасна українська історіографія краєзнавчого руху в Галичині у 30-х роках XIX — 30-х роках XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. І. Дутчак ; Львівськ. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Х., 2011. — 20 с.
9. Євдокименко В. К. Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування, механізм реалізації) / В. К. Євдокименко. — Чернівці : Прут, 1996. — 288 с.
10. З історії вітчизняного туризму : зб. наук. ст. — К. : Ін-т туризму ФП України, 1997. — 280 с.
11. Иванух Р. Стратегические проблемы развития туристско-рекреационного комплекса Украины / Р. Иванух, В. Жученко // Экономика Украины. — 1997. — № 1. — С. 65–71.
12. Калитюк В. А. Рекреаційно-туристичний комплекс в умовах ринку / В. А. Калитюк. — Львів, 1999. — 162 с.
13. Карташевская И. Ф. Модель ресурсно-экскурсионного потенциала АРК / И. Ф. Карташевская // Туристичні ресурси України. — К., 1996. — С. 146–147.
14. Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні / Д. В. Кепін // Туристично-краєзнавчі дослідження. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 540–551.

Розділ 1. Теорія та історія культури

---

15. Козицький А. М. Український краєзнавчий рух у Галичині (1918–1939) : автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Козицький. — Львів, 1996. — 24 с.
16. Консервація і реставрація пам'яток архітектури : метод. посіб. — К. — Львів, 1996. — 588 с.
17. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик : наукове видання. — Львів : НАН України. — ІРД НАН України. — 1999. — 78 с.
18. Крачило Н. П. Основы туризмовеждения / Н. П. Крачило. — К. : Вища шк., 1980. — 118 с.
19. Крачило Н. П. География туризма / Н. П. Крачило. — К. : Вища шк., 1987. — 208 с.
20. Кручек О. А. Туризмология: процес формування теорії туризму / О. А. Кручек. — Наукові записки КУТЕП. Серія «Філософські науки». — 2010. — Вип. 8. — С.139–167.
21. Крыжановская Н. Я. Эколого-градостроительные принципы проектирования ландшафтно-рекреационных территорий Украины / Н. Я. Крыжановская. — К. : Будівельник, 1992. — 260 с.
22. Курортна реабілітація потерпілих від Чорнобильської катастрофи / за ред. С. В. Івасівки, В. Н. Корзуна, Г. І. Стеценка. — К. : Здоров'я, 1999. — 108 с.
23. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. — Львів : «Світ», 1993. — 174 с.
24. Лесик О. В. Фортифікаційні комплекси України. Проблеми збереження / О. В. Лесик // Реставрація, реконструкція, урбоекологія : матеріали до щорічного міжнар. симпозіуму RUR'98, Одеса, Білгород-Дністровський, 4-6 вересня 1998. — Одеса, Білгород-Дністровський, 1998 — С. 46–51.
25. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. — К. : Альтерпрес, 2002. — 436 с.
26. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола ; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. — Л., 1997. — 259 с.
27. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні / О. Я. Мацюк. — Львів : «Центр Європи», 1997. — 160 с.
28. Мінеральні води Закарпаття. Питне лікувальне використання. — Ужгород, 1997. — 174 с.
29. Москаленко В. Ф. Курортна галузь та перспективи її розвитку / В. Ф. Москаленко, Б. Ф. Омединський, С. М. Омелянець, К. Д. Бабаєв // Український бальнеологічний журнал. — 2001. — № 4. — С. 5–14.
30. Николаенко Д. В. Введение в рекреационную географию: учеб. пособие / Д. В. Николаенко, Т. В. Николаенко. — Х. : Международный Славянский университет, 1998. — 193 с.
31. Нудельман М. С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования / М. С. Нудельман. — К. : Наук. думка, 1987. — 260 с.
32. Одрехівський М. В. Валеологічні інноваційні центри: економічні проблеми створення і функціонування / М. В. Одрехівський. — Львів: Світ, 1997. — 144 с.
33. Павлов В. І. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи : монографія / В. І. Павлов, Л. М. Черчик. — Луцьк : Настир'я, 1998. — 124 с.

34. Пазенок В. С. Туризмолія: концептуальні засади теорії туризму / В. С. Пазенок. — К., 2008. — С. 830.
35. Піскова Е. М. До проблеми використання нерухомих пам'яток історії у суспільній практиці засобами туризму / Е. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Туристично-краєзнавчі дослідження — К., 1998. — Вип. 1. — Ч. 1 — С. 12–17.
36. Пламеницька О. Фортеці і замки України як об'єкти туризму / О. Пламеницька // Туризм і завдання національно-культурного відродження України : матер. міжнар. наук. конф. / Український ін-т туризму, Ін-т історії України НАН України, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Черкаський держ. пед. ін-т. — К. — Черкаси, 1992. — С. 187–188.
37. Попович С. І. Туристично-екскурсійні ресурси: вступ до проблеми / С. І. Попович // Туристичні ресурси України — К., 1996. — С. 7–17.
38. Сеньківська Г. Я. Розвиток історичного краєзнавства на Тернопільщині (середина 40-х рр. ХХ — початок ХХІ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Я. Сеньківська; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2009. — 20 с.
39. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) / А. Середяк // Історіографічні дослідження в Україні : наук. зб. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 14. — С. 249–272.
40. Титова О. М. Принципи організації „археопарків” / О. М. Титова, Д. Кепін // Вісн. УТОПІК. — 2000. — № 1. — С. 55–62.
41. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм / О. В. Тімець. — К., 1999. — 120 с.
42. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько. — К., 1994. — 108 с.

Надійшла до редколегії 11.02.2014 р.